

9

MAGYAR NÉPI ÉPÍTÉSZET

Sabján Tibor

A magyarországi településrendszer a honfoglalás után, a törzsi-nemzetségi társadalmi berendezkedés szétesése és a feudális rend megszilárdulása nyomán alakult ki.¹ Nagyobb fordulat a 14. században következett be: ekkor a földesúri gazdaságok szétesésével párhuzamosan létrejött a jobbágyi telekszervezet, amely a feudális nagybirtok örökébe lépve évszázadokra meghatározta a magyar településrendszer alapjait. A jobbágyi kisgazdaságokra épülő, aprófalvas, sűrű településhálózat jellemezte a török hódoltság előtti Alföldet is. A mohácsi vész (1526) utáni török hadjáratok jelentős károkat okoztak a lakosságnak, de a falvak nagymérvű pusztulása a tizenöt éves háborúban (1591–1606) következett be. A pusztává vált falvak területeit a mezővárosok kebelezték be, hatalmas kiterjedésű határövezeteket hozva létre.

A 18. században indult meg az Alföld újratelepülése, amely egyaránt zajlott spontán és szervezett formában. A sűrűbben lakott északi területekről jelentős vándorlás indult meg a jó termőföldeket, kisebb földesúri függőséget ígérő alföldi puszták felé. Kisebb méretű betelepülés történt a Dunántúl irányából is. A szervezett kolonizáció elsősorban a Délvidék területeit (Bácska, Bánság) érintette; ide tudatos kamarai politikával németeket telepítettek, hogy a lakosság etnikai összetételét megváltoztassák.

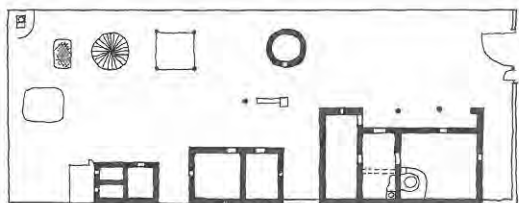
A 18. század végén kezdődő és a 19. század közepén lezáruló úrbérrendezés a jobbágyi földek és a földesúri birtokok szétválasztásával, a határok tagosításával kihatott mind a települések szerkezetére, mind határhasználatukra. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás az egész feudális jog- és

tulajdonrendszer átalakulását vonta maga után. A gyors ütemben kibontakozó polgári fejlődés és kapitalizálódás jelentős változásokat és strukturális mozgásokat idézett elő a magyar településrendszerben.

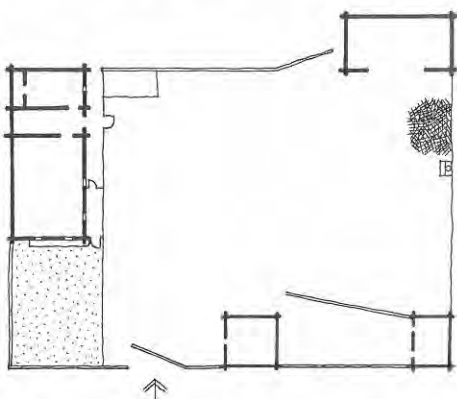
A területfoglalás középkori formájával – az irattással –, majd a későbbi századokban a mocsarak lecsapolásával elhódított területeken elsősorban zárt települések keletkeztek. Szórványtelepülések tiszta formában a történeti Magyarország hegyvonulatokkal koszorúzott peremterületein őrződtek meg: a Kárpátok magaslatain, az Erdélyi Érchegységben, a Székelyföldön, valamint a nyugati határszéleken a Szentgotthárd környéki vendeknél (szlovénekknél).

A szórvány- és a zárt település közötti átmenetet képviselték a Nyugat-Dunántúl szeres települései. A szer dombhátra épült házcsoport, melyet egy család, illetve annak leszármazottai lakták. A szerek egymás mellett településrendszert alkottak. A családok valamikor a nyugati határvidék őrzői voltak, birtokaikat erdőirtással alakították ki. Az utóbbi kétszáz év során a szerek sűrűsödtek, falvakká alakultak. A szeres település párhuzamai megtalálhatók a szomszédos osztrák területeken.

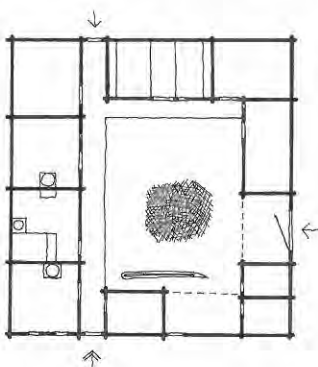
Formai ismérvek alapján a szórványtelepülésekhez tartozik az alföldi tanya, valójában azonban a nagy kiterjedésű mezővárosok tartozéktelepülése. Kialakulásában a gazdasági kényszer játszott jelentős szerepet. A tanyaival rendelkező családoknak rendszerint a mezőváros központjában volt egy kert és gazdasági épületek nélküli lakhelye. A 19. század végén, a 20. század elején egyre több család költözött ki véglegesen a ta-

9.1. Soros udvar. Alaprajz

9.2. Csoportos udvar. Alaprajz

9.3. Kerített udvar. Alaprajz

nyájára, de az iskola, a bolt, a templom és a temető továbbra is a városhoz kötötte életüket.

A magyarországi települések zömét zárt falvak teszik ki, melyek között a legtöbb utcás, szalagtelkes település. Ez a településszerkezet jellemezte az Árpád-kor és a késő középkor falvait is. Legegyszerűbb változata az úti falu, amely egyetlen utcából és rá merőlegesen elhelyezkedő telkek sorából áll. Az orsós falu közepén kiszélesedő utca köré szerveződött; öblösödő részében található a templom vagy valamilyen más közösségi

épület, például az Alföld keleti peremén a szárazmalom. A völgyi falvak patakok vagy vízfolyások mentén helyezkednek el; gyakoriak a Mátra és a Bükk térségében. Összetettebb szerkezettel rendelkezik a több utcás falu, amelynek szabályos telekrendje két vagy több utca kereszteződése, esetleg párhuzamos térsége köré szerveződött. Ez Magyarországon általánosan elterjedt típus. A Közép-Európában sokféle létező körfalu Magyarországon csak elvétve fordul elő. Jellegzetes, mérnökiileg tervezett falvakat hoztak létre a Délvidék betelepítésekor; a szabályos sakktabla szerkezetű települések utcái nyílegyenesek, a telkek egyforma nagyságúak.

A szabálytalan telkekből és szövevényes utcarendszerekből felépülő halmazfalvaknak két változata van. Az egyik az egyszerű halmaz, amely középkori eredete és gyakorisága ellenére sem tekinthető a magyar települések őstípusának. A másik a kétbattelkes vagy másképp kertes település. Megtalálható az Alföld és a Felvidék találkozási zónájában, a Tiszántúlon, de a Dunántúlon is. A település belsejét rendezetlenül elhelyezkedő lakóházak halmaza alkotja, kerítések és udvarok nélkül. Ezt a belső magot kertes övezet öleli körbe, amely kerített udvarokból, istállókból áll. A családoknak két telke volt: a belsőt éltek az asszonyok és a gyerekek, míg a külsőt a férfiak tartózkodtak és végeztek mezőgazdasági munkát.

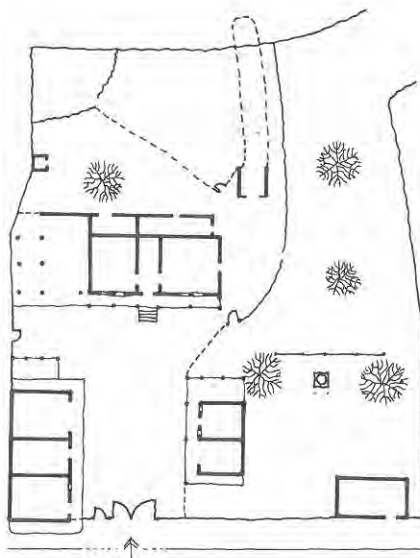
A magyar településfejlődés sajátos formációja a mezőváros. Státusa jogi értelemben a szabad királyi város és a jobbágyfalu közé esett. A mezővárosok kiváltságaikat a 14–15. században szerezték, de földesúri függőségük emellett is fennmaradt. Külön fejlődési út jellemzi az alföldi mezővárosokat (pl. Debrecen, Kecskemét, Nagykovács), melyek a török háborúk következtében nagyhatáru településekké formálódtak. Központjukat városias mag alkotja, koncentrálna az ipari, kereskedelmi és vallási életet. A város belsejét falusias jellegű övezet veszi körül, amely a mezőgazdasági termelés szolgálatában áll. A település külső zónáját a szórványosan fellelhető tanyák alkotják.

A település és a paraszti gazdaság legfontosabb eleme a telkek voltak. A 14. századot követő

időszakban a jobbágyi kisgazdaságok alapját a változó nagyságú, mintegy 10–16 hold területű telek – latin nevén *sessio* – alkotta. A telek fogalma ekkor magába foglalta a falubeli házat a hozzá tartozó belsőséggel, az egyéni használatban lévő szántót és rétet, valamint a falu osztatlan birtokához tartozó legelőt, erdőt és vizet. Az adózási egységként is szolgáló telek osztódása gyors ütemben zajlott; már a 14. század második felétől léteztek fél-, negyed-, sőt nyolcadtelkes jobbágyok is. A telek formája változatos: volt szalagtelek, téglány alakú telek, tömbtelek és szabálytalan telek.

A telek egyik legfontosabb része a lakóházat és a gazdasági épületeket magába foglaló udvar. A változatos, gyakran egyedi képet mutató udvarok mellett voltak bizonyos rendet tükröző beépítési formák is. A soros udvar a leggyakoribb változatok egyike (9.1. kép). A keskeny telken az épületek egymás után sorakoznak; bejáratuk rendszerint délre néz. A csoportos udvar építményei tömbszerű telkeken helyezkednek el, nem összeépített csoportot alkotva (9.2. kép). A nyugat-dunántúli szeres települések jellegzetes beépítési formája a kerített udvar, melyet a lakóház és a vele egybeépített gazdasági épületek három, esetleg négy oldalról teljesen körbefognak (9.3. kép). A közelmúltban is már csak maradványaiban létezett a kelet-magyarországi területek jellegzetes elrendezésű kettős udvara, melyet baromudvarnak is neveztek (9.4. kép). A kerítéssel kettéválasztott udvar első részében voltak a gazdasági épületek, míg a lakóház a belső udvarban, az istállók mögött foglalt helyet.

A magyar falvak utcaképet alapvetően a lakóházak beépítési helyzete határozza meg. Városias hatásról árulkodik a múlt században már széles körben alkalmazott utcavonalas beépítés, melyeknél a házak homlokzata és a kerítés alkotja az utcaképet. Szintén elterjedt az előkertes beépítés, ahol a házak előtti kiskertekbe virágokat, gyógynövényeket ültettek. A Kisalföldön, szorosabban véve a Fertő-vidéken népszerű volt a rendkívül dekoratív hatású fűrészfogas beépítés; az utcavonalra ferde helyzetben csatlakozó telek lehetővé tették, hogy a lakóház tornácának egyik sarka egy ablakkal együtt az utcára nyíl-

9.4. Kettős udvar. Alaprajz

jon, jó kilátást engedve a szobában tartózkodóknak (9.5. kép). A mezővárosok belsőségeiben a teljes utcavonalat záró sorházas beépítés honosodott meg, városias jelleget kölcsönözve a településnek. A 20. század elején a hagyományos faluképhez még gyakorta hozzátartozott a lakott települést és a külső határt elválasztó kerítés, esetleg árok vagy sövény. Az elkóborolt állatok megállítására szolgált a vetéskapu, melyet éjszákára zárva tartottak.

Finnugor eredetű „ház” szavunk eredetileg egyetlen helyiségből álló építményt jelentett. Régészeti ásatásokból ismert, hogy ennek az egysejtű háznak legismertebb típusa egy félig földbe süllyesztett építmény, melynek tetőzetét ágakokra fektetett szelemen hordta. A veremház egyik sarkában kőből rakott, sárból készített, vagy a földbe vájt kemence volt. Ehhez hasonló veremházakat használtak azokon az eurázsiai területeken, melyeken a magyarság a honfoglalást megelőző évszázadokban lakott. A nyelvészeti adatok is azt erősítik meg, hogy a Kárpát-medencébe érkezésükkor a magyarok már ismerték, majd letelepedve ismét létrehozták ezeket az építményeket. Az Árpád-kor folyamán a veremházak használata általános volt. Földre állított nevezsátrak helye ásatásokkal csak elvétve található meg, de korabeli forrásokból ismert, hogy a

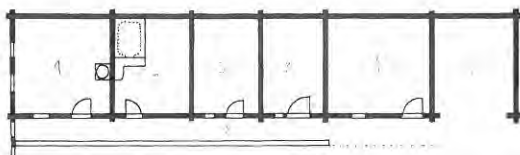
9.5. Agyagosszergény, fűrészfogas beépítésű kislétföldi utcator

honfoglalást követő évszázadokban a magyarok szívesen tartózkodtak jurtaszerű sátraikban is. Ezek a hordozható építmények a mai Mongólia területén található nemezsátrakhoz lehetnek hasonlóak, és minden bizonnyal tavasztól őszig nyújtottak tágas lakhelyet használóiknak. A sátrak használatát a 12. századig valószínűsítjük; annyi azonban bizonyos, hogy a szilárdfalú épületek fejlődésére nem gyakoroltak jelentősebb hatást.

A teljesen föld feletti lakóházak már az Árpád-korban használatban voltak, de csak a 14. században váltak általánossá. A Dunántúlon feltárt 15–16. századi lakóházak már négy-öt helyiséggel rendelkeztek, vízszintes gerendákból épült falaik pedig teljesen a föld fölé emelkedtek. A legtöbb lakóházhoz kőből épült pince is tartozott, amely az épület végén helyezkedett el. A lakóházak első helyiségét a szoba alkotta, melyet sarokba épített kemencével fűtöttek. A szobák levegője ekkor még füstös volt, mivel a kemencék szája a helyiség belseje felé fordult. A középkorban a füstmentes lakószoba az ország központi, alföldi területein jelent meg először, európai viszonylatban is igen korán, a 15. század második felében. A 16. század elejére a többhelyiségű, kályhás szobájú házak általánossá váltak. A három-négy helyiségből álló épületek magját szoba-konyhás lakórész képezte, melynek bejárata a konyhába

vezetett. Itt a szoba felőli sarokban helyezkedett el a földre épített tűzhely, melynek felületét agyaggal tapasztották ki. A tűzhelyről volt fűthető a szobai kályha, melynek agyagból készült falát bögre alakú csempékkel rakták tele. A szobai kályhához hasonlóan a tűzhelyről nyílt a konyhai sütőkemence szája is, de körte alakú teste az épületen kívül helyezkedett el. A teljesen füstmentes szoba bejárata a konyhából nyílt. A szobában födém, a konyhában szikrafogó vagy egyszerűbb szabadkémény volt. A Dunántúlon a füstös szobájú házak a 17. századtól alakultak át: ekkor indul térhódításra a kályhával fűtött, füstmentes lakószoba.

A török hódoltság pusztításai ellenére az Alföldön a lakáskultúra és az építkezés folytonossága nem szakadt meg, ám a 18. században változások történtek. Az általános elszegényedés következtében a szobai kályhák falából kihagyták a csempéket, és az immáron teljesen sárból épített kemencét fél méter magas padkára emelték. Hasonló magasságú padka került a konyhai tűzhely helyére is. Ezzel párhuzamosan felhagytak a konyhai kemence építésével; funkcióját a szobai kemence vette át. Az erdők és fás területek csökkenésével a cölöpökből épített falak visszaszorultak, a földből készített lakóházak váltak általánossá. A 18. században kialakult új alföldi ház az elkövetkező időszakban jelentős hatást gyakorolt más régiók építésmódjára, s iránymutató szerepe a 20. század elejéig meghatározó volt.² A 18–19. században alakultak ki a magyar népi építészet sajátos jegyei, melyek alapján öt nagy-

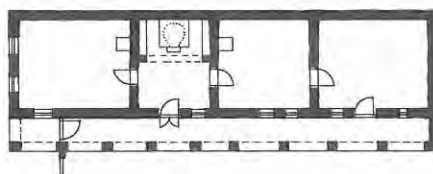
9.6. Nyugat-dunántúli ház. Alaprajz és nézet

táji terület különült el: a Nyugat-Dunántúl, a Kisalföld, az Alföld, Észak-Magyarország és Erdély.³

A Dunántúl nyugati részének építkezése archaikus vonásokat őriz (9.6. kép) A szomszédos osztrák területekhez hasonlóan itt is a faépítkezés a meghatározó. A nyugat-dunántúli lakóház falait vízszintes helyzetű gerendákból, úgynevezett boronákból építették. A lakóházaknál a boronafalakat kívül-belül betapasztották és fehérre meszelték. Az épületek tetőzetét ollólábakra fektetett szelemenek hordták. Gyakorik a csonkakontyos, kontyos tetőformák, melyeket zsúppal fedtek be. A lakóház alaprajza egyenes, illetve gyakran L vagy U alakú. Első helyisége a cserépkályhával fűtött szoba, melyet kémény nélküli füstökonyha követ. A konyha mögött ismét szobával, esetleg kamrával folytatódik a ház, melynek végén azután istállók és pajták helyezkednek el. A füstökonyhás ház jellegzetessége, hogy minden egyes helyisége a szabadból nyílik, és a lakókat széles eresz védi meg az időjárás viszontagságaitól. A szobában forgó területen korábban a füstösszobás házak terjedtek el, melyek szobáit hatalmas, szögletes kemencékkel fűtötték. A 17–18. század folyamán a házakhoz cserépkályhával fűtött szobákat kezdtek építeni, ezáltal a korábbi szobákból konyha lett, de megtartották az egykori kemence formáját és elhelyezését. A nyugat-dunántúli háztípus egy nagyobb területen elterjedt építkezési forma keleti nyúlványa, amely megtalálható a szomszédos vendek és németek falvaiban is.

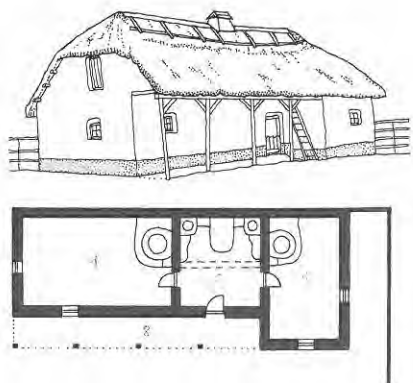
A kisalföldi háztípus az ország északnyugati részén terjedt el, pontosabban a Kisalföld nyugati felén és a Dunántúl érintkező területein (9.7. kép). A vidéken erős polgári hatás érte a paraszti társadalmat, amely az építkezés városias jellegében is visszatükröződött. A földfalak mellett gyakori volt az égetett és szárított téglák alkalmazása. A szabadkémény a 17. és a 18. század folyamán általánossá vált. A szobákat cserépkályhákkal fűtötték, a konyhában tüzelőpadkák és kenyérsütő kemence állt. Középkori maradvány a vidék némely területén megtalálható kiugratott kemencés konyha. A lakóház alaprajzi kiosztása: szoba-konyha-szoba-kamra, amelyhez gazdasági helyiségek egész sora – istállók, kamrák – kapcsol-

9.7. Kisalföldi ház. Alaprajz és nézet

lódhatnak. Az udvarok végét hatalmas pajták zárják le, melyek néha összefüggő láncolatot alkotnak. Az épületek fedésére nádat, ritkábban zsúpot használtak, de a 19. század második felétől a cserépfedés is gyakorivá vált.

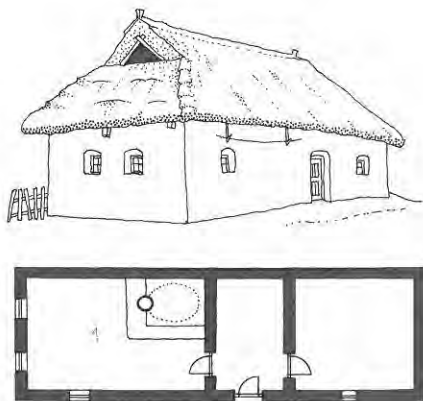
A legnagyobb kiterjedésű „alföldi házvidék” viszonylag egységes jegyeket mutat (9.8. kép). Elterjedési területéhez tartozik az Alföld, a Dunántúl keleti része, Észak-Magyarország síkvidékekkel szomszédos övezete és a Kisalföld keleti nyúlványa. A fenti területeken a falusi és a mezővárosi építkezés is egységes. Az építkezést a gazdag változatosságban alkalmazott földfalak jellemzik. A tetők rendszerint nyereg alakúak, szelemenek szerkezetüket rövid vagy hosszú ágasok támasztják alá. A fedéshez leginkább nádat, némely területen a nádhoz hasonlóan felvert zsúpot, a mezővárosokban cserepet használtak. A lakóház szoba-konyha-kamra alaprajzi elrendezésű, melyhez hozzáépítve vagy különállóan csatlakoznak a gazdasági épületek. A lakóház bejárata minden esetben a konyhába nyílik, innen lehet a szobákba és a kamrába jutni. A konyha hátsó harmada, esetleg fele fölé nagyméretű szabadkémény borul. A kémények egyszerűbb változata favázás, de szép számmal található téglából vagy vályogból boltozott példány is. A szobában nagyméretű, fehérre meszelt búbos kemence áll, melyet fából készült vagy tapasztott padka vesz körül. A konyhába nyíló kemenceszáj előtt tüzelőpadka húzódik, amely egyben főzőhely is. A padkák gyakran U alakban húzódnak körbe a konyhában; hátsó részüket néha al-

9.8. Alföldi ház. Alaprajz és nézet

vásra használták. Némely vidéken a konyhai kémény alatt kerek vagy szögletes padka állt, melyet rakodásra, ritkábban főzésre használtak. A konyhának külön sütőkemencéje nincs, a fűtés, a sütés és a főzés is a szobai kemencében történt. A Dél-Alföld és Szlavónia különböző – magyar, szerb, horvát, német, román – nemzetiségek lakta falvaiban is az alföldi típusú lakóház terjedt el.

A történeti Magyarország északi, északkeleti területein épült lakóház egy nagyobb kiterjedésű északkelet-európai típus nyúlványa (9.9. kép), melyet a 18. századtól folyamatosan visszaszorított az alföldi ház terjeszkedése. A területet a boronaépítkezés, illetve annak maradványai, néhány vidéken a kő-, délebbre a földfalak használata jellemezte. A tető a magyar nyelvterület határáig általában ágasos-szelemenés, ettől északra szarufás szerkezetű. A tetőforma az alföldi sávban egyszerű nyereg, ettől északabba kontyolt,

9.9. Észak-magyarországi ház. Alaprajz és nézet

felső csúcán jellegzetes háromszög alakú füstnyílással. A tetőt kettős, hármás kékébe kötözött zsuppal fedték, melyet gyakran lépcsősen raktak fel. A módosabb gazdák fenyőfából hasított zsindellyel fedték házaikat. A lakóházak általában kettő vagy három helyiségből álltak. A Sajó folyótól nyugatra az alaprajz kiosztása szobakamra-hálókamara, amelyből az utóbbi két helyiség fűtetlen. A szobákban nagyméretű, szögletes kemence áll, melyet belülről fűtöttek. A kemence száján kitóduló füstöt függőleges helyzetű kürtő vezette a padláson lévő szikrafogóba (kiskemence), ahonnan a padlástérbe jutva a tető füstnyílásain át távozott. A Sajótól keletre az alaprajz szoba-pitvar-kamra beosztású. A szobai belülfűtős kemence füstjét egy ferde helyzetű kürtő vezette a pitvar fölé boruló szabadkéménybe. A pitvar az alföldi konyhához hasonló kialakítású, de a főzés nem itt, hanem a szobai kemencék szája előtti padkán történt. Az északmagyarországi házak bejárata a kamrába, illetve a pitvarba nyílik, innen lehetett belépni a többekévesbé fűtetlenített szobába, amely a konyha funkcióit is ellátta.

A keleti háztípust megtestesítő erdélyi ház a történeti Erdély és a vele szomszédos Partium területén terjedt el (9.10. kép). Az itt élő magyarok, románok és szászok főbb vonásaiban azonos építkezési formát és lakáskultúrát alakítottak ki. (A Kárpátok vonulatain túl élő moldovai magyar csángók lakóházai is az erdélyi háztípussal azonosak.) A hegyvidékeken és a kelet-erdélyi területeken a boronaépítkezés dominál, de a nyugati széleken inkább a favázás építmények vannak túlsúlyban. Az erdélyi ház területén ismeretlen a szelemenés tetőszerkezet, a viszonylag magas tetőket taposott szalmával vagy zsindellyel fedték. A házak alaprajza változatos képet mutat. Az egyszerűbbek szobából – melyet itt „ház”-nak neveznek – és egy előtér szerű helyiségből – az „eresz”-ből – állnak. A nagyobb házakban van „első ház” és „hátsó ház”, további helyiségeket azonban már nem az épület végéhez, hanem az oldalához toldanak. A kuriális épületeket nem számítva a magyar népi építészetben csak itt találhatók kéttraktusos lakóházak. Az erdélyi ház jellegzetes fűtőberendezése a kandalló, amely

nem más, mint egy nyitott tűzhely fölé boruló szikrafogó és hőleadó sátor. A kandallót vesszőből fonták és betapasztották, vagy gazdagon díszített kályhacsempékkel borították. A kenyérsütő kemence nem szükségszerű tartozéka az erdélyi háznak. Gyakran a kandalló mögé építették, ilyenkor a teste átnyúlik a falon a szomszédos helyiségbe, de az is előfordul, hogy teljesen elkülönítve az „eresz”-ben foglal helyet. Általánosan elterjedt megoldás volt az is, hogy a kemencét az udvaron épített sütőházban helyezték el. Az udvar elmaradhatatlan tartozéka volt a fából ácsolt nagyméretű csűr is.

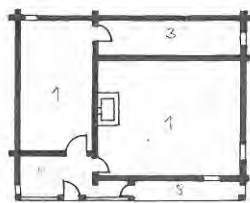
A lakóépületek díszítményeinek nagy része az utcára néző rövidebb homlokzaton található. Sok helyen az ablakok körül kőből vagy vakolatból készített keret, esetleg fából ácsolt szegély húzódik. Némely vidéken – például Kalocsa környékén vagy a Sárközben – az ablakokat záró fatáblákra színes, virágos motívumokat pingáltak. Az egyszerűbb épületek homlokzatán is fellelhetők bizonyos díszítmények. A homlokzat közepén álló ágasfát például az ország nagy részén faragásokkal, feliratokkal díszítették. A paraszti díszítőkedv változatos megnyilvánulásai láthatók az oromfalakon is. A deszkából készült oromfalakat az ország legtöbb pontján fűrészszel kivágott nyílásokkal, kazettákkal díszítették. Híresek a Szeged környéki napsugaras deszkaoromzatok

9.11. Zákány, napsugaras oromzatú lakóház

(9.11. kép), vagy a nyugat-dunántúli előredőző festett oromzatok. A 19. század második felének konjunkturális időszakában terjedtek el a vakolatdíszes oromzatok. A páros padlásablakok között gyakoriak a szentségfülkék, melyeket gazdag mintázatú keretelés hangsúlyoz. A homlokzatok alsó és felső részét klasszikus tagozatokból álló párkány osztja két részre. A párkány feletti oromzaton található a készítő nevét jelző monogram, az építkezés időpontja és más vakolatdíszek, mint például a magyar címer, vagy a virágokból és koszorúkból alkotott kompozíciók.

Az épületek udvarra néző hosszanti homlokzatán kevesebb díszítmény található, mint az utcain. Hatásos formai elem az épület egészen vagy csak egy részén húzódó tornác. Az Alföldön egyszerű, faoszlopos tornácokat építettek, míg a Balaton-felvidéken, a Dél-Dunántúlon, a Kisalföldön, valamint Észak-Magyarország kőépítkezései területén a téglából, kőből készült boltíves tornácok terjedtek el. A tornácívek ritmikus ismétlődéséből keletkező esztétikai hatást az oszlopokra helyezett párkányok, valamint a boltmezők közé illesztett vakolatdíszek fokozzák. A lakóházak külső képének szerves része a különböző anyagú és díszítésű kerítés és kapu. A változatos magasságú és szerkezeti megoldású kerítéseket lécekből, deszkából, gerendákból, téglából és kőből készítették. Messze földön híre-

9.10. Erdélyi ház. Alaprajz és nézet

9.12. Székelyfancsal, székely kapu és ház

sek voltak a gazdagon faragott székely kapuk, melyeknek összeépített kis- és nagykapuját galambdúcós tető fedte be (9.12. kép).

Az építmények díszítésein jelentkeztek a nagy történelmi stílusok hatásai is.⁴ A festett deszkatoromzatok kazettái és díszítményei a reneszánsz stílust követik. Az íves vonalakkal határolt oromfalak, a kosárgörbe alakú tornácívek a barokk hatását tükrözik. Az alföldi Nagykunság egyszerű, fehérre meszelt homlokzatai, az egyenes áthidalású tornácok, melyeket páros oszlopok támasztanak alá, a klasszicizmus hatásáról árulkodnak. A nagy történelmi stílusokat a falusi környezetben épült templomok, kastélyok és kúriák közvetítették a falu társadalmára felé.

A paraszti életforma fontos kellékei voltak a gazdasági építmények, melyek az állattartás és a földművelés munkafázisaihoz kapcsolódtak.⁵

A telek elmaradhatatlan tartozéka volt az istálló, melyet a lakóházzal egy tető alá, vagy attól függetlenül építettek fel. Az istálló a mezőgazdasági munkába fogott lovak és tehenek tartására szolgált. Bejárata az udvarról nyílt. Belső berendezéséhez tartoztak a jászlak, a lovak jászalai fölé függesztett saráglya és a deszkákkal elkerített szénatartó. A lovak vagy tehenek lába alatti részt gyakran téglával, deszkával burkolták le. A trágyalét csatorna vezette a gyűjtőgödörbe. A kétbentelkes települések külső kertjében álltak a tüzelősólak, melyek az istállók sajátos típusát képviselték. A földem nélküli istálló az állatok körül dolgozó férfiak tartózkodási helye is volt, ezért egyik sarkába ülőpadkákat és tűzhelyet építettek. Az is előfordult, hogy a lakóháztól távolabb lévő istállóhoz kemencével fűthető lakószobát építettek. A parasztudvarok jellegzetes épülete

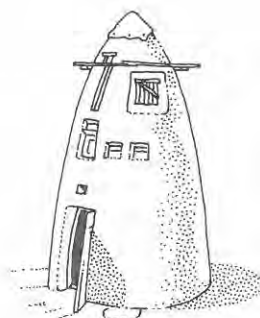
volt az alacsony építésű disznóól, melynek fából ácsolt változatát az ország jelentős részén hidasnak nevezték (9.13. kép). Az Alföldön vályogból, sárból kerek disznóólakat is építettek (9.14. kép). Újabban a téglából épített disznóólak terjedtek el. Nem minden telken volt tyúkól, a tyúkok gyakran egy fán vagy az istálló padlásán éjszákáltak. Sok helyen a tyúkólat a disznóól fölé építették. A különálló tyúkólok rendszerint vesszőből font kerek építmények voltak (9.15. kép).

A parasztudvarok legnagyobb építménye a csűr (9.16. kép). Közepén gabonát csépeltek, két szélén a kévékben lévő termést, vagy a gabonás hombárokat és a mezőgazdasági eszközöket tartották. Az Alföldön nem építettek csűröket, mert itt a gabonát nyomtatással választották ki a kévékből. A csűröket legtöbbször gerendákból ácsolták, de néhány vidéken kőből és téglából is építették. Említésre méltók az erdélyi jármos csűrök, melyek szerkezetét hatalmas félágasok tartják (9.17. kép). A takarmány tárolásának változatos építményei alakultak ki az ország különböző vidékein. A boronaépítkezéses területeken a gabonáskamrákat gerendákból ácsolták össze. Az ilyen épületek jellegzetes típusát képviseli az emeletre épített nyugat-dunántúli kástu (9.18. kép). A Dunántúl és az Alföld déli részén a gabonásokat szántalpakra építették, hogy tűz esetén elvontathatók legyenek (9.19. kép). Falaikat vesszőből fonták vagy deszkákból ácsolták össze. Az ország központi részein a gabonát földbe vájt vermekben tárolták. Az Alföld mélyebb területein nem lehetett vermeket ásni, mert a nedves talajban a gabona megdohosodott volna. Ezeken a területeken vályogból, sárból hatalmas, boglya alakú gabonásokat építettek.

A 19–20. században terjedt el a kukorica tárolására szolgáló góré, melyet vesszőből fontak vagy lécekből állítottak össze (9.20. kép). A Felső-Tiszavidéken és a Kárpátalján a széna tárolására építették a négy oszlopon álló aborát, melynek teteje föl-le mozgatható volt. A telek épületei között gyakran találunk nyitott színeket, melyeket gabonátárolásra vagy állatok nyári tartására használtak. A dohánytermelő vidékeken a dohánylevél szárítására nagy, szellős pajtákat építettek. A parasztudvar építményeihez tartoztak

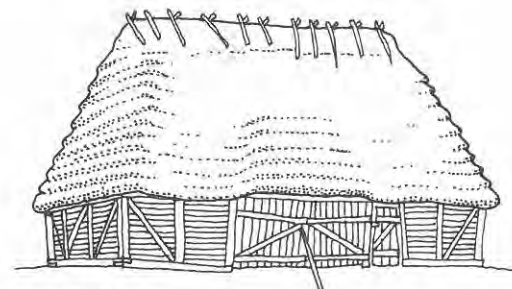
9.13. Disznóól (hidas)

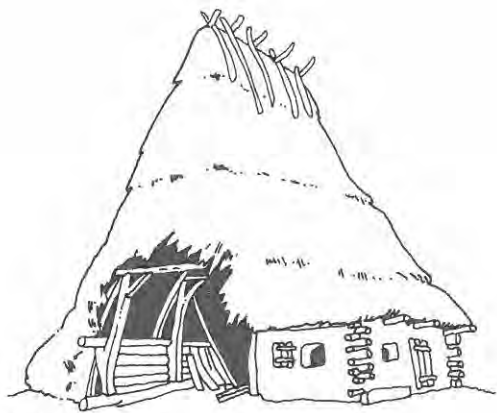
9.14. Alföldi kerek disznóól és tyúkól

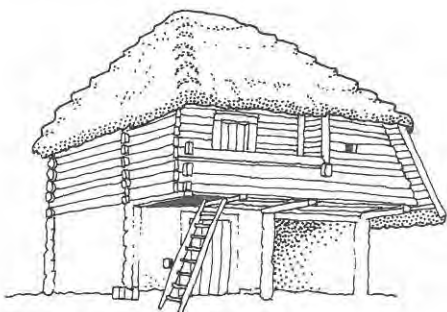
9.15. Tyúkólok

9.16. Csűr

9.17. Erdélyi jármos csűr

9.18. Kástu

még a különféle kutak, galambdúcok, pincék, méhesek, vermek és pálinkafőző kunyhók.

A falu gazdasági életének fontos építményei voltak a gabona őrlésére berendezett malmok.⁶ A víz energiáját hasznosító vízimalmok közül legnagyobb számban a hegyes vidékek patakmalmai fordultak elő. Vízikerekeik általában felülcsapottak voltak. A síkvidékek nagy folyóin hajómalomok őrlték a búzát. A magyar hajómalomok két hajótestből és a közöttük forgó vízikerékből álltak. A parthoz közelebb lévő hajón fából ácsolt malomház volt, amelynek belsejében működött az őrlőszerkezet és a fogaskerék-áttétel. Az alföldi falvakban, mezővárosokban használták a szárazmalomot, melynek óriási fogaskerekeit lovak hajtották. A 19. század második felében egy-egy alföldi mezővárosban 70–80 szárazmalom is működött. Állati erővel hajtották a ferde helyzetű kerékkel felszerelt tiprómalomot is, míg a taposómalomot emberi erővel működtették. Hatalmas vitorláival az alföldi táj jellegzetes

építménye volt a szélmalom. Magyarországon a téglából és vályogból falazott hollandi típusú szélmalom terjedt el, a bakos szélmalom ritkaságszámba ment. A múlt század közepén, második felén Magyarország malomipara a világ élvonalába emelkedett. Az ekkor megjelenő gőzmalomot a magasórlés technológiájának megfelelően korszerű hengerekkel és szitaberendezéssel szerelték fel. A versenyben az egyszerű malmok alulmaradtak és rohamosan fogytak. A hagyományos malmok néhány típusa (patakmalom, hajómalom) alkalmas volt a korszerűsítésre, ezek még a 20. század derekán is jó minőségű lisztet őröltek.

A magyar falu arculatához hozzátartoztak a különböző szakrális építmények és tárgyak, melyek közül a legfontosabb a templom volt.⁷ A templomot a település központjába vagy kiemelkedő pontjára építették. Ha több felekezeti lakott egy települést, akkor mindegyik külön templomot emelt magának. A falusi templomok között szép számmal akad középkori vagy középkori alapokra, illetve falakra emelt építmény. Ezek zöme román vagy gótikus stílusban épült kis templom volt. A 18. század közepén jelentkező ellenreformáció időszakában a falusi templomok jelentős részét késő barokk stílusban újjátották meg.

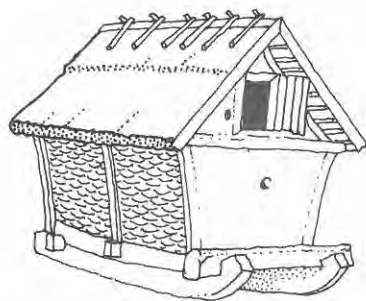
A protestáns vallásúak gyakran a korábbi katolikus templomokat használták; ilyenkor a templom szentélye rendeltetés nélkül maradt. Ha új templomot emeltek, akkor azt a 17–18. században sokszor fából készítették, a mellette álló haranglábbal együtt. A favázás szerkezetű, sövényfalú, de gyakran a kőből készült templomok belsejét is festett kazettás deszkamennyezet borítja, a karzatok mellvédjét festett táblák díszítik (XI. színes tábla).⁸ A templom berendezési tárgyai közül fából készült a szószék és a fölé függesztett korona, valamint a padsorok. Festett famennyezeteket kőből vagy téglából épített templomok belsejébe is készítettek. A legrégebb festett mennyezetek a 15–16. századból valók. Motívumaik között gyakori a növényi ornamentika és a szimbolikus ábrázolás, melyek gótikus és reneszánsz hatásról árulkodnak. A 18. századi festett mennyezeteken már a barokk befolyás is jelentkezik.

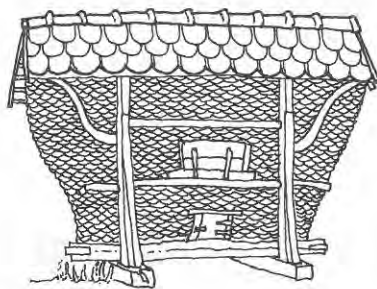
Gerendákból ácsolt boronatemplomot csak a görög katolikus vagy ortodox vallású közösségek, elsősorban románok és ruszinok építettek. Templomaik belsejét – csakúgy, mint az ortodox vallású szerbekét – pazar kiállítású ikonosztázok díszítették. Az erdélyi székelyek és szászok templomaikat magas kőkerítéssel vették körbe. Háborús veszély esetén a lakosság a védelmi célokat is szolgáló templomerődökbe vonult vissza. Élelmezésükre az erődítésfalban lévő magtárakban tartalék élelmiszert halmoztak fel.

A harangok elhelyezésére közvetlenül a templom közelében vagy a település más jellegzetes pontján haranglábat építettek.⁹ A különböző formájú és nagyságú haranglábak az ország egész területén megtalálhatók. A legegyszerűbb harangláb földbe ásott ágasfa volt, melyet kisebb védőtető óvott az időjárás viszontagságaitól. Kőből és téglából jobbra a Dunántúlon és a Kisalföldön építettek haranglábakat. „Szoknyás” formájú, fából ácsolt haranglábakat emeltek a Nyugat-Dunántúl faépítkezéses területén. Egészen nagyméretű harangtoronyok a Felső-Tiszavidéken és Erdélyben találhatóak. Az itteni haranglábakat zsindely fedi, a belső vázat tölgygerendákból ácsolt bonyolult szerkezet alkotja; szögletes törzsük alul szoknyaszerűen kiszélesedik, felső részüket kiugró galéria szegélyezi. A galéria felett kezdődik a harangláb hegyesedő tornya, melynek négy sarkán kisebb méretű fiálék emelkednek. A legrégebbi ilyen harangláb a nyírbátori, melyet 1640 körül építettek (3.10., 9.21. kép). Ezek a haranglábak rokon vonásokat mutatnak az erdélyi fatemplomok tornyaival. Anyaghasználatukkal, évszázados hagyományokat őrző ácstechnikájukkal és faragott díszítményeikkel megihlették a századforduló környékén a hagyományok felé forduló építészek egy csoportját, köztük Kós Károlyt és társait.

A hagyományos paraszti kultúra bomlása a 19–20. század fordulóján kezdődött. A két világháború között a folyamat felgyorsult, majd a 20. század közepének drasztikus politikai és társadalmi beavatkozásai a paraszti kultúrát végleg felszámolták. Ezzel a népi építkezés hagyománya is megszakadt, a meglévő emlékek pedig gyors pusztulásnak indultak.

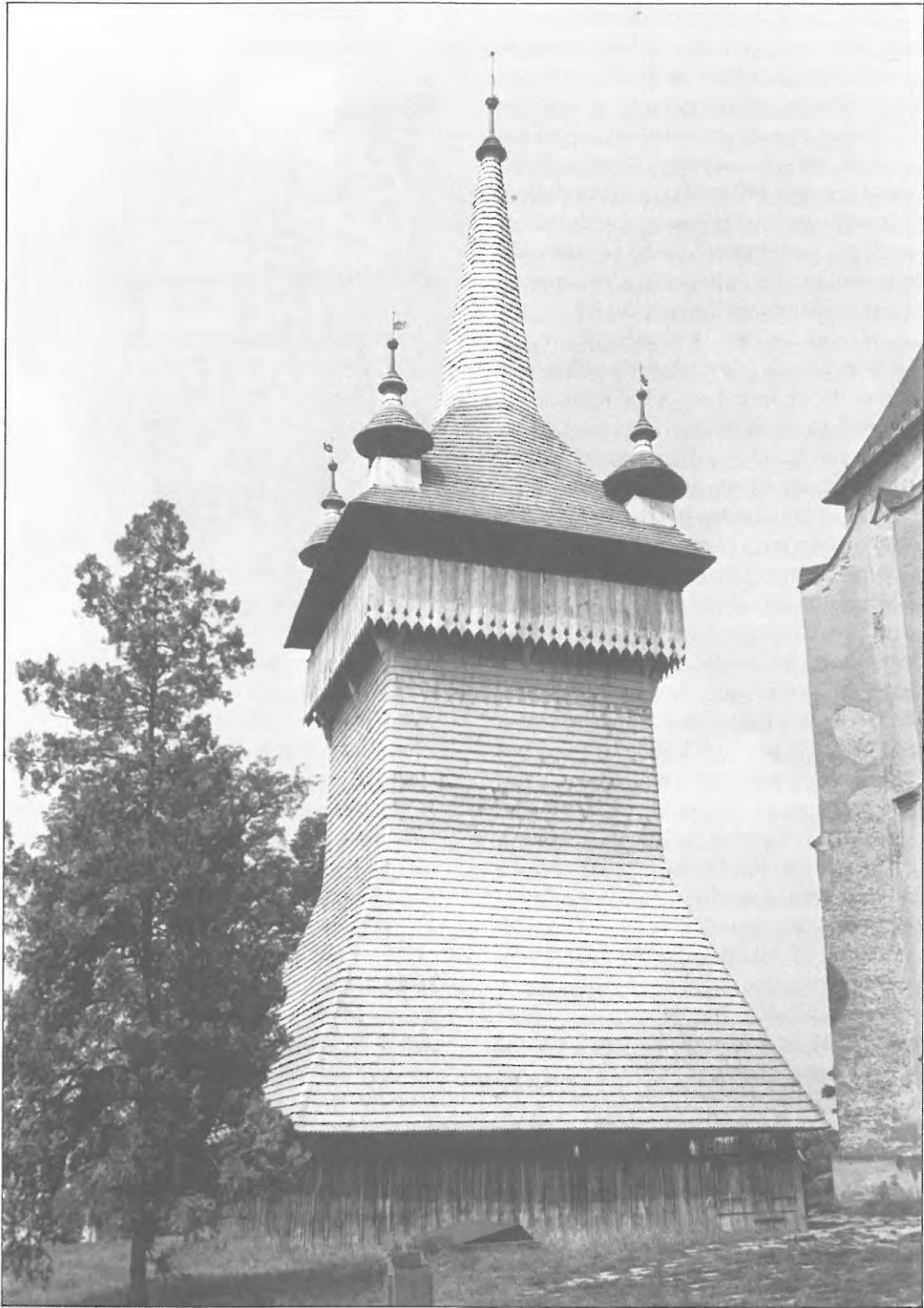
9.19. Szántalpas gabonáskamra

9.20. Kukoricagóré

Az anyagi kultúra és ezen belül a népi építészet kutatása a néprajz más ágaihoz képest némi késéssel bontakozott ki Magyarországon. Az első jelentősebb leírás Bél Mátyás nevéhez fűződik, aki a 18. század elején írt *Tractatus de re rustica Hungarorum* című munkájában részletesen bemutatja a magyarországi parasztházakat. A 19. század folyamán már több leírás és beszámoló készült, de tudományos felkészültségével kiemelkedő Herman Ottó alakja, aki a magyar parasztház eredetét a pásztorhajlékokban vélte felfedezni. Kortársa, Huszka József a székely faház vizsgálatakor a keleti párhuzamokat hangsúlyozta és annak őseit a kínai építészetben találta meg.

A századvég legfelkészültebb kutatója Jankó János volt. Az ő szakmai irányításával történt a millenniumi kiállítás (1896) néprajzi falujának megtervezése, és a Balaton vidéki lakosság néprajzát feldolgozó monográfiája ma is korszerű munkának számít. A két háború közötti népi építészeti kutatás kiemelkedő személyisége volt Bátky Zsigmond és Györffy István. Követőik közül Vargha László és Tóth János jelentős dokumentáló és feltáró munkát végeztek. A két háború között indultak meg az első faluásatások.

9.21. Nyírbátor, harangláb. 1640 körül

Fogyatkozó népi építészeti emlékeink megmentésének egyik módja a megmaradt emlékek jellegzetes példányainak falumúzeumba szállítása, illetve újraépítése;¹⁰ a másik egy-egy ház vagy házcsoport helyszínen történő megőrzése és bemutatása. Magyarország legnagyobb falumúzeuma és a népi építészeti kutatásának legfontosabb bázisa a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, ahol mintegy 46 hektárnyi területen tíz különálló egységben kívánják bemutatni a magyar falu népi építészetét. A tervezett több mint 300 építményből eddig mintegy 100 épült meg, gazdag berendezésükkel dokumentálva a Felső-Tiszavidék, a Kisalföld, a Nyugat-Dunántúl és az Alföld hagyományos építkezését és lakáskultúráját. A regionális szabadtéri múzeumok közül a legnagyobb múltra a zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum tekinthet vissza, amely az Őrség és Göcsej népi építészetét mutatja be. A Szombathelyen létesített Vasi Múzeumfal

Vas megye hagyományos építkezését tárja az érdeklődők elé. A Szennai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény Belső-Somogy és Zselicség népi építészetét őrzi meg az utókor számára. Az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkban létrehozott szabadtéri múzeum Csongrád megye építkezését, illetve a mezővárosi és tanyasi életmódot mutatja be. A Nyíregyházán felépített Sóstói Múzeumfal Szabolcs-Szatmár-Bereg megye hagyományos építkezését és lakáskultúráját örökíti meg. Erdélyben a felállított és készülőképben lévő múzeumfaluk közül a legjelentősebb az alsócsernátoni, amely a Székelyföld népi építészetét képviseli. A különböző fajta népi építészeti emlékek helyben megőrzött példányai alkotják a magyarországi tájházak rendszerét. Ezek többnyire magányosan álló lakóházak, de vannak teljes egységükben megőrzött falvak vagy településrészletek is, mint például Hollókő vagy Fertőszéplak.

10. térkép. Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában, 1900–1918